

Research Guru

Online Journal of Multidisciplinary Subjects (ISSN : 2349-266X)

www.researchguru.net

Volume-11, Issue-2(September, 2017)

IMPACT FACTOR:3.021

PP:346to351

સંસ્કૃત અનુવાદ સાહિત્ય

ડૉ. સેજલ પી. દવે

શેઠ એચ.પી. આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,

તલોદ, જિ. સાબરકાંઠા.

❖ પ્રસ્તાવના

વિશાળ સંસ્કૃત સાહિત્ય અર્થાત્ વૈદિક સાહિત્ય, દર્શનશાસ્ત્ર, કાવ્ય, નાટક, નિબંધ, વગેરે સાહિત્યનો સો થી વધુ ભાષામાં અનુવાદ - ભાવાનુવાદ વિદ્વાનો એ કરેલ છે. આવા સમયે અન્ય ભાષામાં લખાયેલ સાહિત્યનો અનુવાદ સંસ્કૃત ભાષામાં થયેલ છે કે નહિ એ જાણવાની જિજ્ઞાસા અચૂક થાય.

❖ અનુવાદ સાહિત્ય અર્થાત્

‘અનુવાદ’ શબ્દનો અર્થ જોઈએ તો એમ કહી શકીએ કે ‘કોઈપણ ભાષામાં રચાયેલ સાહિત્યનું અન્ય ભાષામાં શબ્દશઃ, અન્યૂન, અક્ષુણ્ણ રૂપાંતર.’

❖ સંસ્કૃત અનુવાદ સાહિત્ય

વર્તમાન સાહિત્યમાં પણ વિવિધ ભાષાઓમાં લખાયેલ સાહિત્યનો સંસ્કૃત ભાષામાં અનુવાદ થતો જોવા મળે છે. અનુવાદની પરિભાષા જોઈ એ પ્રમાણે પ્રાચીન સમયમાં

પણ વિવિધ ભાષાઓમાં અનુવાદો થઈ ગયેલ છે. તેમાં ખાસ કરીને પ્રાકૃતભાષા, લોકભાષા મુખ્ય છે. પ્રાકૃત ભાષામાંથી સંસ્કૃત ભાષામાં થયેલ અનુવાદમાં મુખ્યત્વે 'ગાથા સપ્તસતી' 'સેતુબન્ધ' ગણાવી શકાય છે. તેમના પર પ્રાકૃતની છાયા જોવા મળે છે. ગુણાદ્ય કૃત 'બૃહદ્કથા' ક્ષેમેન્દ્ર કૃત 'બૃહદ્કથામઞ્જરી' સોમદેવ કૃત 'કથાસરિત્સાગર' વગેરે કૃતિઓને આ સાહિત્યમાં સમાવી શકાય છે.

ગણિત શાસ્ત્ર તથા જ્યોતિષ શાસ્ત્ર નાં ઉત્તમ ગ્રંથોના ઉત્તમ અનુવાદો થયેલ જોવા મળે છે. જો કે ગણિતશાસ્ત્ર કે જ્યોતિષ શાસ્ત્રનો અનુવાદિત કોઈ તાદ્દશ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થતો નથી. છતાં પણ યવન ભાષામાં લખાયેલ મીનાચાર્ય રચિત 'યવનવ્યાત્કનામ' સંસ્કૃત અનુવાદિત ગ્રંથ-જ્યોતિષ ગ્રંથ અત્યારે પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

સંસ્કૃત અનુવાદમાં તમિલમાં પ્રસિદ્ધ દ્રવિડ ભાષાનું નામ પ્રથમ સ્મરણીય છે. દ્રવિડ ભાષામાં રચાયેલ કાવ્યોનો સંસ્કૃત ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો પ્રારંભ મૂર્ધન્ય કોટીના વિદ્વાન તેમજ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આચાર્ય શ્રીવૈકટનાથે કરેલ. 'રત્નાવલી:' ગ્રંથ ને શ્લોક બદ્ધ કરીને એમણે વાંચકોના હૃદયો જીતી લીધેલા. તેનું એક રમણીય પદ્ય દર્શનીય છે -

"નિસ્સીમોદ્યદગુણ ત્વાદમિતરસત્યાઙનન્તલીલાસ્યદત્વાત્

સ્વાયતાશેષસત્તાસ્થિતિયાતનાભિદા વૈભવાદ્વૈશ્વરુપ્યાત્ /

ત્ર્યક્ષબ્રહ્માત્મભાવાત્સદસદવગતેઃ સર્વતત્ત્વેષુ પૂર્તેઃ પશ્યન્

યોગી પરં તત્યદકમલનતાવન્વશાદાત્મચિતમ્ //"

કાશીપૂરીમાં કવિતા શિરોમણિ વિદ્વાન અણ્ણઙ્ગાચાર્ય શાસ્ત્રપરાયણ પ્રવીણ તેમજ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પ્રસિદ્ધ તથા ધુરંધર વિદ્વાન છે. તેમણે અનેક ગ્રંથોનું સંસ્કૃતાનુવાદ કરેલ તેમજ તેની ટીકા પણ લખીને સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રેમીઓને ઉપકૃત કર્યા છે તેમના દ્વારા અનુવાદિત કૃતિઓમાંથી થોડી જોઈએ તો -

૧) શ્રીભદ્રનાથ વિરચિત શ્રીમદ્ગુણશાસનપ્રબન્ધઃ નો સંસ્કૃત અનુવાદ તથા એની ટીકા.

૨) શ્રીકુલશેખર સૂરીની સૂક્તિઓનો શ્લોક બદ્ધ સાર તથા તેની ટીકા.

૩) શ્રીભક્તિ સાર મુનિ રચિત દિવ્યપ્રબન્ધ: નો ગદ્યાનુવાદ.

આ ઉપરાંત 'શ્રીવ્રત', 'ગોદાસૂક્ત', 'શ્રીમાલ', 'સુપ્રભાત' વગેરે કૃતિઓનો સંસ્કૃત અનુવાદ કરેલ છે.

ચેન્નઈના પંડિત વિદ્વાન શ્રી એસ.એન.રામદેશિક દ્વારા પણ દ્રવિડ ભાષાના ઘણાબધા ગ્રંથોનું સંસ્કૃત અનુવાદ થયેલ છે. જેમાં મુખ્યતઃ સુન્દર લલિત શ્લોક બદ્ધ 'કકમ્બરામાયણ' મુખ્ય છે. આધુનિક દ્રવિડ કવિઓ તથા ભારતીય કવિઓના કાવ્ય તથા ગદ્યનો શ્લોકાનુવાદ તેમણે કરેલ છે.

આંધ્રભાષાના અનેક ગ્રંથોનું પણ સંસ્કૃત વિદ્વાનો એ સંસ્કૃતાનુવાદ કરેલ છે. આ વિદ્વાનોમાં વરદાચાર્ય મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. તેમણે સંસ્કૃત અનુવાદ કરેલ શતક કાવ્યો આ પ્રમાણે છે.

(૧) કાસલ પુરુષોત્તમ કવિરચિત 'શ્રીમદ્આન્ધ્રનાયકશતકમ્',

(૨) અજ્ઞાત કવિરચિત 'ભાસ્કરશતકમ્',

(૩) માહેશ્વરધૂર્જટી કવિરચિત 'શ્રીકાલહસ્તીશ્વરશતકમ્',

(૪) શિષ્યકવિરચિત 'શ્રીનરસિંહશતકમ્' અને

(૫) શ્રીનૃસિંહ કવિકૃત 'શ્રીકૃષ્ણશતકમ્' વગેરે અનુવાદમાં તેમની વિદ્વતા, નિપૂણતા તથા લલિત કાવ્યશૈલી વિશેષ દર્શનીય છે.

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારથી જેમનું સન્માન કરવામાં આવ્યું છે એવા વિદ્વાન વિશ્વનાથ સત્યનારાયણ તેલુગુ સાહિત્યમાં વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. તેમણે ઉપન્યાસ ગ્રંથ 'વાસાસ્ત્રહમણ્ય શાસ્ત્રી' નો અનુવાદ કરેલ છે. આધુનિક કર્ણાટક સાહિત્યમાં શ્રી હા.મા.નાયક વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. તેમનો 'અસ્માકં ગૃહસ્થ: દીપ:' નામનું પુસ્તક વિશેષ ખ્યાત છે.

આ ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રમાં થયેલ સંસ્કૃત ભાષાનું પરિશીલન સમગ્ર ભારત ભૂમિમાં આદર્શભૂત બન્યું છે. મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યમાં શ્રીજ્ઞાનેશ્વર કૃત 'શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા' વ્યાખ્યાન વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામેલ. શ્રીસખારામ શાસ્ત્રીનો આ અનુવાદ મનભાવક છે.

ગુજરાતી ભાષાનું સંસ્કૃત અનુવાદ એ ઉલ્લેખનીય છે. ભારતીય વાક્યમાં મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીની 'સત્યના પ્રયોગ' આત્મકથાત્મ ગ્રંથનું નાગપ્પ શાસ્ત્રીએ શિષ્ટ તેમજ મનોરંજિત સંસ્કૃતાનુવાદ કરેલ છે. રાજેન્દ્ર શુક્લના સંકલિત કાવ્યોનું સંસ્કૃત અનુવાદ પણ થયેલ છે.

હિન્દી ભાષાના અનેક ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં અનુવાદિત છે. તેમાં શ્રી ગોસ્વામિતુલસીદાસ કૃત 'રામચરિત માનસ' મુખ્ય ઉલ્લેખનીય છે. આ ગ્રંથનો પ્રથમ સંસ્કૃત અનુવાદ તિરંગાચાર્યે તથા બીજો વખત અનુવાદ વારાણસીનાં વિદ્વાન ગંગાધર પંડિતે કરેલ. આ ઉપરાંત 'દોહાવલી' નો સંસ્કૃત અનુવાદ પણ થયેલ છે. ભક્ત શિરોમણિ સંત કબીરનો આધ્યાત્મિકતા સભર ગ્રંથ 'બીજક-સાચી પ્રભૂતયઃ' હિન્દી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથના પણ બે સંસ્કૃત અનુવાદ પ્રાપ્ત થાય છે. જયશંકર પ્રસાદ રચિત 'કામાયની' કાવ્યનું પંડિત ભગવદ્શાસ્ત્રી એ સંસ્કૃત પદ્યાનુવાદ કરેલ છે. જે કલકત્તાથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

બિહારી કવિ દ્વારા વ્રજભાષામાં રચાયેલ 'સતસર્જ' શૃંગાર પ્રધાન મુક્તક કાવ્યસંગ્રહનો ડૉ. પ્રેમનારાયણ દ્વિવેદી મહાશયે સંસ્કૃત અનુવાદ કરી 'સૌન્દર્યસપ્તશતી' નામે પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. તેનું એક પદ્ય દર્શનીય છે.

“અયં મુક્તાહારઃ સ્વકરરચિતો યોઙ્સ્ત્યનુપમઃ

સ્વયં નીતઃ સ્નેહાનમમ તુ દયિતેનાદ્ય નિતરામ્ /

સપત્ન્યાઃ કણ્ઠેઙ્સૌ વિલસતિ સુરમ્યઃ સચિ તથા

યથા શમ્ભોર્હારો વિષયવિષયુક્તોઃ વિષધરઃ //૩૮૦//”

ભારતીય ભાષાઓમાં સંસ્કૃત અનુવાદની વાત આવે ત્યારે રવીન્દ્ર નાથનું નામ સૌ પ્રથમ આવે છે. આ ઉપરાંત બંકિમચંદ્રચટ્ટોપાધ્યાય અને શરદચંદ્રચટ્ટોપાધ્યાયના ગ્રંથોનું પણ સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર થયેલ છે. તેમની કૃતિઓ આ પ્રમાણે છે. પંડિત હરિચરણ કૃત 'લાવણ્ય મયી ઇન્દિરા'

રેણુદેવિ કૃત 'રોહિણી' બંકિમચંદ્રના ત્રણ ઉપન્યાસ 'રાધા', 'દુર્ગશનન્દિની', અને 'રાધારાણી'ના સંસ્કૃત અનુવાદ વિવિધ વિદ્વાનો એ કરેલ છે. શરદચંદ્રની કૃતિ 'દત્તદત્તા' સંસ્કૃતમાં અનુવાદિત થયેલ છે.

વિશ્વ કવિ રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરની કૃતિ જે નોબેલ પુરસ્કાર થી સન્માનિત છે તે 'ગીતાંજલિ'ના પાંચ સંસ્કૃત અનુવાદ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧) અમરેન્દ્ર મોહન તર્કતીર્થ,

૨) પુલ્લેલ શ્રી રામચંદ્ર,

૩) કામિની કુમારાધિકારી,

૪) મ.મ.કાલીપદ તર્કાર્ય અને

૫) ગોપાલ પિલ્લમ. આ બધા દ્વારા થયેલ અનુવાદ મનભાવક છે. તેમાંથી મ.મ.કાલીપદ તર્કાર્ય રચિત અનુવાદનું એક પદ્ય દર્શનીય છે.

“હે મમ માનસ પાવન તીર્થે મન્દં જા ગૃહિ રે

एतद् भारतमहिमसमन्वित मानव सागर तीरे /

अत्र स्थित्वा प्रसार्य बाहु नरदैवतमभिवन्दे

समहाच्छन्दः परमानन्दः तद्वन्दनमनुविन्दे //”

આ ઉપરાંત તેમની 'ગાન્ધારી', 'આવેદન', 'મુક્તધારા', 'ડાકઘર', 'ભારતતીર્થ', 'પુરસ્કાર:' વગેરે કૃતિઓનો સંસ્કૃત અનુવાદ થયેલ છે.

આ ઉપરાંત પારસી, અરબી તથા અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી શેક્સપિયરની અનેક કૃતિ – નાટકોનો સંસ્કૃત વિદ્વાન પંડિતોએ સંસ્કૃતાનુવાદ કરેલ છે. આમ, ભારતની અનેક ભાષાઓમાં લખાયેલ મહાન કૃતિઓનો સંસ્કૃત અનુવાદ કરીને અનેકાનેક વિદ્વાનો આ ગીર્વાણગીરાને સમૃદ્ધ કરી રહ્યા છે.

“ યાવદ્ ભારત વર્ષસ્યાદ્ યાવદ્ વિન્ધ્યહિમચલૌ /

યાવદ્ ગઙ્ગા ચ ગોદાચ તાવદેવ હિ સંસ્કૃતમ્ //”

❖ સંદર્ભગ્રન્થા:

૧) અણ્ણાઙ્ગરાચાર્ય શ્રીકાઙ્ગીપ્રતિવાદિભયઙ્કર દ્રવિદામ્નાયદિવ્ય પ્રબન્ધ, મુમ્બયી:, ખેમરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ:, ૧૯૫૮

૨) આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય શ્રી: રાધાવલ્લભ: રમાકાન્ત પાણ્ડેય:, પ્રતિભાપ્રકાશનમ્, દિલ્લી, પ્રથમાવૃત્તી:, ૨૦૦૧

૩) તર્કાચાર્ય, કાલિપદ ગીતાઙ્ગલિ:, રવીન્દ્રનાથ કૃત ગીતાઙ્ગલિ:, વિશ્વભારતીગ્રન્થવિભાગ, ૧૯૬૯

૪) ધર્મપુસ્તકસ્ય શેષાંશ:, બન્ગલોર:, ભારતસ્ય સિંહલસ્થશ્ચ બાઙ્ગવેલ સોસાયટી, ૧૯૬૩

૫) વેલાપુરે શ્રીરામ શ્રીમદ્ દાસબોધ: આત્મારામ સમેત:, સંસ્કૃત દાસબોધપ્રકાશન સમિતિ:,

૧૯૯૭